

Krystyna Kosek¹, Renata Łukasik², Joanna Bieniek¹

¹II Oddział Kardiologiczny Polsko-Amerykańskie Kliniki Serca w Bielsku-Białej

²Wydział Nauk o Zdrowiu, Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

Zachowania zdrowotne pacjentów z nadciśnieniem tętniczym

Health promoting behaviours of patients with arterial hypertension

STRESZCZENIE

Wstęp. Nadciśnienie tętnicze stanowi zespół chorobowy będący głównym powodem zgonów w Europie oraz jest przyczyną niepełnosprawności i wyraźnego pogorszenia jakości życia chorych. Nadciśnienie tętnicze jest chorobą, w leczeniu której szczególnie rolę odgrywają pozytywne zachowania zdrowotne.

Cel pracy. Głównym celem pracy było poznanie poziomu zachowań zdrowotnych pacjentów z nadciśnieniem tętniczym.

Materiał i metody. Badaną grupę stanowili pacjenci hospitalizowani w 2015 roku na II Oddziale Kardiologicznym Polsko-Amerykańskich Klinic Serca w Bielsku-Białej. Badaniami objęto 117 osób chorujących na nadciśnienie tętnicze, średni wiek badanych wynosił $66,3 \pm 10$ lat. Badania przeprowadzono metodą sondażu diagnostycznego przy użyciu Inwentarza Zachowań Zdrowotnych (IZZ) autorstwa Juczyńskiego.

Wyniki. W globalnej ocenie wskaźnik zachowań zdrowotnych dla ogółu badanych wyniósł średnio 87,53, w tym dla kobiet 88,68 oraz 86,67 dla mężczyzn. Połowa ankietowanych charakteryzowała się wysokim poziomem IZZ, przeciętny poziom reprezentowało 34,2% badanych, tylko 16,2% respondentów prezentowało niski poziom IZZ.

Wnioski.

1. Zachowania zdrowotne u pacjentów z nadciśnieniem tętniczym determinuje wiek pacjenta.
2. Badani pacjenci z nadciśnieniem tętniczym stosują się do zaleceń lekarskich dotyczących farmakoterapii.
3. Z niefarmakologicznych metod leczenia nadciśnienia tętniczego istotne znaczenie w opinii pacjentów mają zachowania profilaktyczne oraz pozytywne nastawienie psychiczne do leczenia choroby.
4. Istnieje konieczność edukacji pacjentów z nadciśnieniem tętniczym na temat niefarmakologicznych metod leczenia, zwłaszcza w sferze prawidłowych nawyków żywieniowych oraz motywowania do ich przestrzegania.

Problemy Pielęgniarstwa 2015; 23 (4): 471–476

Słowa kluczowe: pacjent; nadciśnienie tętnicze; zdrowie

ABSTRACT

Introduction. Arterial hypertension is the main cause of deaths in Europe, as well as a reason for disability and clear deterioration of the patients' quality of life. It is an illness in which positive health behaviour is particularly important.

Aim. The main purpose of the work was to learn the habits of people suffering of arterial hypertension.

Material and methods. Researched were 117 arterial hypertension patients (average age of 66.3 ± 10), hospitalised in 2015 at the Polish-American Heart Clinics in Bielsko-Biała. The research was carried out by diagnostic opinion polling with the use of Z. Juczyński's Health Behaviour Report (IZZ).

Results. Health behaviour indicator for all respondents was 87.53 on the average (88.68 for women, 86.67 for men). Half of the respondents reflected a high level of IZZ, 34.2% – the average level, and 16.2% achieved a low level.

Conclusions.

1. Health behaviour of patients suffering of arterial hypertension depends on their age.
2. The researched patients with arterial hypertension abide by the doctors' recommendations regarding pharmacologic therapy.

Adres do korespondencji: dr n. med. Renata Łukasik, Wydział Nauk o Zdrowiu, Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, ul. Willowa 2, 43–300 Bielsko-Biała, tel.: 33 82 79 403, tel. kom: 607 037 674, e-mail: rlukasik@ath.bielsko.pl

DOI: 10.5603/PP.2015.0077

3. Non-pharmacologic methods of treatment important in the opinion of the patients include prophylactics and positive mental attitude to the illness treatment.
4. Patients should be educated in non-pharmacologic methods of treatment, particularly proper eating habits and motivation to abide by the habits.

Nursing Topics 2015; 23 (4): 471–476

Key words: patient; arterial hypertension; health**Wstęp**

Nadciśnienie tętnicze stanowi zespół chorobowy będący głównym powodem zgonów w Europie oraz jest przyczyną niepełnosprawności i wyraźnego pogorszenia jakości życia chorych. Według wyników badania nadciśnienia tętniczego w Polsce plus zaburzeń lipidowych i cukrzycy (NATPOL plus) z 2011 roku na nadciśnienie tętnicze w Polsce aktualnie choruje około 32% dorosłych Polaków (10,5 mln chorych, w tym 9,5 mln w wieku 18–79 lat i prawie mln osób powyżej 80 lat), 3 miliony Polaków nie zdaje sobie sprawy z tego, że ma nadciśnienie tętnicze [1]. Do powstawania nadciśnienia tętniczego (AH, *arterial hypertension*) przyczyniają się złe warunki życia, prowadzące do zachwiania równowagi psychoemocjonalnej na przykład: ciężka, wyczerpująca praca, często powtarzające się stresy psychiczne oraz lęk, nieregularny tryb życia. Ma to szczególne znaczenie w ujawnianiu się nadciśnienia u osób z obciążeniem genetycznym [2]. Z punktu widzenia klinicznego wyróżniono AH pierwotne, zwane inaczej samoistnym (stanowi ono do 95% przypadków AH) oraz AH wtórne, będące objawem w przebiegu różnych chorób, zwane też nadciśnieniem objawowym (stanowi pozostałe 5% przypadków AH) [3]. Skojarzone działanie czynników genetycznych i środowiskowych prowadzi do wzrostu CTK, co stanowi główną cechę AH pierwotnego [4]. Badanie kliniczne pacjentów z AH ma trojaki cel: ustalenie stylu ich życia i wykrycie czynników ryzyka sercowo-naczyniowego lub chorób współistniejących, ujawnienie wykrywalnych przyczyn AH, wykrycie uszkodzeń narządowych i chorób sercowo-naczyniowych. Leczenie AH należy rozpocząć po wykluczeniu jego wtórnej postaci. Filary terapii hipotensyjnej to: metody niefarmakologiczne oraz farmakoterapia [5].

Cel pracy

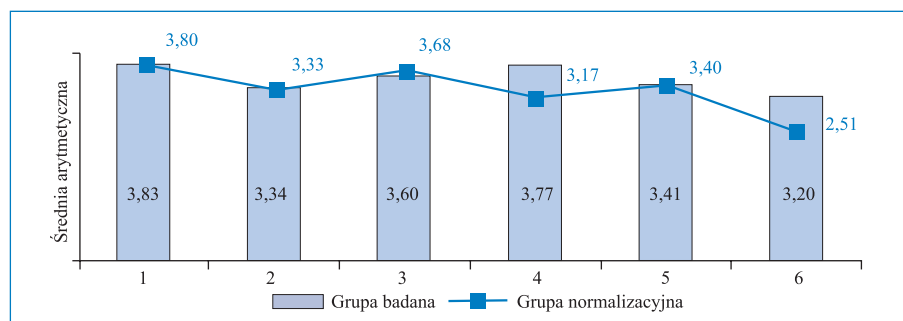
Głównym celem pracy było poznanie poziomu zachowań zdrowotnych u pacjentów z nadciśnieniem tętniczym. Następnie analiza poziomu zachowań zdrowotnych badanych pacjentów w porównaniu z grupą normalizacyjną, z uwzględnieniem podziału na płeć oraz wiek badanych respondentów.

Materiał i metody

Badania wykonano na II Oddziale Kardiologicznym Polsko-Amerykańskich Klinik Serca w Bielsku-

-Białej, od stycznia do marca 2015 roku. Na przeprowadzenie badań uzyskano zgodę Zarządu *American Heart of Poland*, zgodę Ordynatora Oddziału oraz zgodę każdego pacjenta indywidualnie. Badana zbiorowość statystyczna to pacjenci leczeni na oddziale kardiologii inwazyjnej z powodu przebytego zawału serca lub przewlekłej choroby niedokrwiennej serca. W kryteriach doboru grupy brano pod uwagę występowanie AH potwierdzonego klinicznie, świadomość choroby u pacjenta oraz brak zaburzeń w zakresie komunikowania się. Materiał do badań stanowiły dane uzyskane od grupy 117 osób chorujących na AH, obojga płci. Wśród respondentów większość (n = 67; 57%) stanowili mężczyźni, kobiety (n = 50; 43%) badanych. Średni wiek badanych osób wynosił $66,3 \pm 10$ lat, przy czym średnia wieku grupy kobiet to $66,46 \pm 10,34$ lat, a mężczyzn $65,49 \pm 9,83$ lata. Najmłodsza z kobiet miała 35 lat, a najstarsza 87 lat. Wśród mężczyzn najmłodszy miał 39 zaś najstarszy 83 lata. Najliczniejszą grupę, 33,3% (39 osób) stanowili chorzy w przedziale wiekowym 61–70 lat. Kolejną najbardziej liczną grupą pacjentów były osoby w wieku 71–80 lat, stanowili oni 28,2% ankietowanych (33 osoby). Respondenci w wieku 51–60 lat stanowili trzecią podgrupę wiekową (23,9% z całości badanych, 28 osób). Ankietowani w wieku do 50 lat to była grupa 7,7% (9 osób). Wśród osób powyżej 81 lat było 6,8% respondentów (8 osób).

Do badania zachowań zdrowotnych pacjentów z AH wykorzystano standaryzowany kwestionariusz — Inwentarz Zachowań Zdrowotnych (IZZ) autorstwa Juczyńskiego [6]. Badany oceniał nasilenie zachowań zdrowotnych w ciągu ostatniego roku, posługując się skalą ocen: 1 — prawie nigdy, 2 — rzadko, 3 — od czasu do czasu, 4 — często, 5 — prawie zawsze. Wartość ogólnego wskaźnika zachowań zdrowotnych mieścił się w granicach 24–120 punktów. Im wyższy wynik, tym większe nasilenie deklarowanych przez respondentów pozytywnych zachowań zdrowotnych. Sumę uzyskanych punktów w ogólnym wskaźniku można przeliczyć na skalę stenową zaproponowaną przez autora tego narzędzia. Wyniki w granicach 1–4 stena przyjmuje się jako niskie, 5–6 stena uważa się za przeciętne, zaś 7–10 stena traktuje się jako wysokie [6]. Do gromadzenia danych wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego. Otrzymane wyniki poddano analizie ilościowej i statystycznej. Wartość

Rycina 1. Średnie wyniki w domenie prawidłowych nawyków żywieniowych. 1 — jem dużo warzyw, owoców; 2 — ograniczam spożywanie takich produktów jak tłuszcze zwierzęce; 3 — dbam o prawidłowe odżywianie; 4 — unikam spożywania żywności z konserwantami; 5 — unikam soli i silnie solonej żywności; 6 — jem pieczywo pełnoziarniste

Figure 1. Average results as regards proper eating habits.

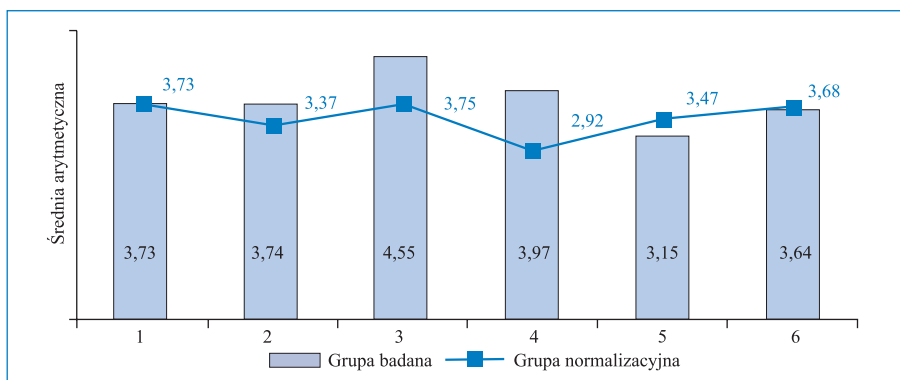
mierzalnych parametrów przedstawiono za pomocą analizy wartości średniej arytmetycznej (M) oraz odchylenia standardowego (SD , *standard deviation*). Niemierzalne wartości zanalizowano za pomocą odsetka i liczności. W opracowaniu wypełnionych ankiet pod względem statystycznym zastosowano program STATISTICA 10.0.

Wyniki

Globalny wynik surowy dla badanej grupy pacjentów z nadciśnieniem tętniczym (badania własne) wyniósł średnio 87,53 ($SD = 13,64$) punktów. Oddzielny wynik uzyskano dla kobiet 88,68 ($SD = 14,97$) oraz dla mężczyzn 86,67 ($SD = 12,61$) punktów. W przeliczeniu na standaryzowaną jednostkę odpowiada to poziomowi 6 stena i interpretowane jest jako wynik przeciętny w zakresie zachowań zdrowotnych. Średnie wyniki w grupie kontrolnej (badania Juczyńskiego) to: suma 81,82%, kobiety 84,03%, mężczyźni 78,50%. Grupa normalizacyjna uzyskała poziom 5 stena. W analizie szczegółowej wyników badań własnych prawie połowa ankietowanych — 49,6% (58 osób), charakteryzowała się wysokim poziomem zachowań zdrowotnych, przeciętny poziom reprezentowało 34,2% badanych (40 osób). Tylko 16,2% respondentów (19 osób) uzyskało niski poziom zachowań prozdrowotnych. Analizując poszczególne kategorie IZZ, zauważono, że przez respondentów najwyżej ocenione zostały zachowania profilaktyczne ($M = 3,80$; $SD = 0,72$), następnie pozytywne nastawienie psychiczne ($M = 3,71$; $SD = 0,67$) i praktyki zdrowotne ($M = 3,56$; $SD = 0,73$). Najślabiej ankietowani ocenili prawidłowe nawyki żywieniowe ($M = 3,52$; $SD = 0,76$).

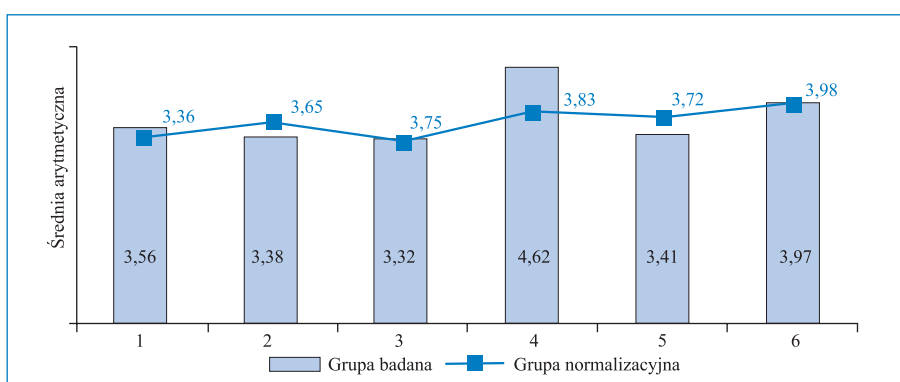
W badaniach własnych stwierdzono, że pacjenci z AH znacznie częściej spożywali pieczywo pełnoziarniste ($M = 3,20$) niż respondenci z grupy normalizacyjnej ($M = 2,51$); większą wagę przywiązywali do

unikania produktów z konserwantami ($M = 3,77$) w stosunku do grupy kontrolnej ($M = 3,17$). Otrzymano bardzo zbliżone wyniki dla obu grup w zakresie spożywania owoców i warzyw, ograniczania soli, cukru i tłuszczów zwierzęcych (ryc. 1). W badaniach własnych zaobserwowano wyższe wartości dotyczące przestrzegania zarówno zaleceń lekarskich ($M = 4,55$), jak i regularnego zgłaszania się na badania ($M = 3,97$) versus grupa kontrolna. Respondenci w podobnym zakresie jak grupa normalizacyjna uzyskują informacje medyczne, rozumieją przyczyny zdrowia i choroby oraz unikają przeziębień. W małym stopniu ($M = 3,15$) ankietowani starają się dowiedzieć jak inni unikają chorób (ryc. 2). Grupa badana osiągnęła niższe wartości w zakresie unikania sytuacji wpływających przynębiająco ($M = 3,38$) oraz unikania gniewu, lęku, depresji ($M = 3,41$) w porównaniu z grupą normalizacyjną. Obie grupy w podobnym zakresie preferują pozytywne myślenie oraz starają się unikać silnych stresów i napięć (ryc. 3). Zdecydowana większość ankietowanych ogranicza palenie tytoniu ($M = 4,27$ vs. $M = 3,72$). Ankietowani dbają o swój wypoczynek ($M = 3,38$ vs. $M = 3,02$) oraz wystarczającą ilość snu ($M = 3,71$ vs. $M = 3,51$). Kontrolują swoją masę ciała ($M = 3,55$ vs. $M = 3,18$), unikają nadmiernego wysiłku fizycznego ($M = 3,33$ vs. $M = 2,9$) oraz unikają przepracowania ($M = 3,31$ vs. $M = 2,83$) (ryc. 4). Można zauważyć mocną tendencję wzrostową zachowań zdrowotnych wraz z wiekiem badanych. Niskie natężenie IZZ dotyczy pacjentów z AH do 50. roku życia. Średnie poziomy IZZ można zaobserwować u respondentów w przedziale wiekowym 51–80 lat. Wysoki poziom zachowań prozdrowotnych reprezentują ankietowani mający wiek powyżej 81 lat. Wśród respondentów najstarszych wiekiem najwyżej ocenione zostały pozytywne nastawienie psychiczne ($M = 4,15$) oraz praktyki zdrowotne ($M = 4,15$). Następnie zachowania profilaktyczne ($M = 4,12$),

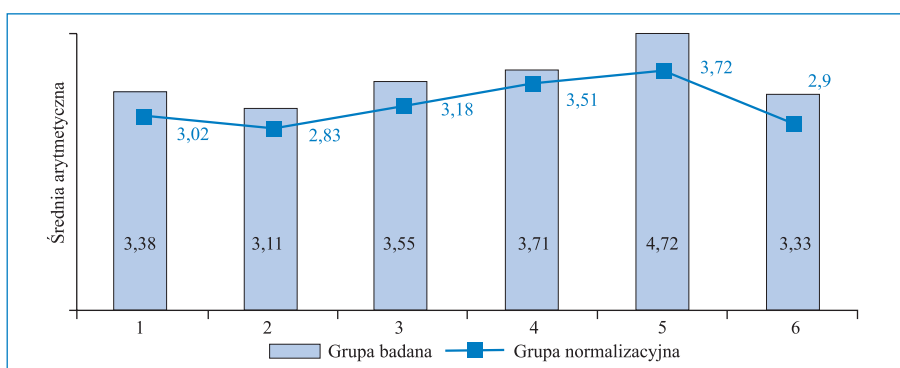
Rycina 2. Średnie wyniki w domenie zachowań profilaktycznych. 1 — unikam przeziębień; 2 — mam zanotowane numery telefonów służb pogotowia; 3 — przestrzegam zaleceń lekarskich wynikających z moich badań; 4 — regularnie zgłaszam się na badania lekarskie; 5 — staram się dowiedzieć, jak inni unikają chorób; 6 — staram się uzyskać informacje medyczne i zrozumieć przyczyny zdrowia i choroby

Figure 2. Average results as regards prophylactic behaviour

Rycina 3. Średnie wyniki w domenie pozytywne nastawienie psychiczne. 1 — poważnie traktuję wskazówki osób wyrażających zaniepokojenie moim zdrowiem; 2 — unikam sytuacji, które wpływają na mnie przygnębiająco; 3 — staram się unikać zbyt silnych emocji, stresów i napięć; 4 — mam przyjaciół i uregulowane życie rodzinne; 5 — unikam takich uczuć, jak gniew, lęk i depresja; 6 — myślę pozytywnie

Figure 3. Average results as regards positive mental attitude

Rycina 4. Średnie wyniki w domenie praktyki zdrowotne. 1 — wystarczająco dużo odpoczywam; 2 — unikam przepracowania; 3 — kontroluję swoją masę ciała 4 — wystarczająco dużo śpię; 5 — ograniczam palenie tytoniu; 6 — unikam nadmiernego wysiłku fizycznego

Figure 4. Average results as regards health habits

a na końcu znalazły się prawidłowe nawyki żywieniowe ($M = 3,69$). Inaczej wyniki rozkładają się w grupie osób najmłodszych wiekiem, gdzie kategoria zachowań profilaktycznych ma największą średnią ($M = 3,48$), a prawidłowe nawyki żywieniowe oraz praktyki zdrowotne najniższą (w obu $M = 3,06$) w zakresie zachowań zdrowotnych.

Dyskusja

Badani pacjenci z AH generalnie prezentują zachowania zdrowotne na poziomie wysokim i przeciętnym. Uzyskane w toku badań własnych rezultaty korelują z wynikami badań przeprowadzonymi wśród pacjentów z AH w 2014 roku w Samodzielnym Publicznym Szpitalu Klinicznym nr 4 w Lublinie. W badaniach wykorzystano IZZ, przebadano 101 dorosłych w różnym wieku, chorujących na nadciśnienie tętnicze [7]. Z przeprowadzonych badań w Lublinie wynika, że wysokie nasilenie zachowań zdrowotnych prezentuje 47,5% ankietowanych, przeciętne 33,7% badanych, natomiast niskie nasilenie cechuje 18% chorych z AH. W badaniach prowadzonych za pomocą IZZ wśród pacjentów z rozpoznaniem AH hospitalizowanych na Oddziale Chorób Wewnętrznych w 2007 roku, w szpitalu w Nakle uzyskano wyniki wskazujące na przeciętne nasilenie zachowań zdrowotnych [8]. Przebadano tam 77 osób, średnia wieku wyniosła 59 lat i uzyskano średni wynik IZZ 83,14 punkty ($SD = 15,32$). Jest on niższy od wyników uzyskanych w badaniu własnym, gdzie ogólny wskaźnik IZZ wyniósł 87,53 punktów ($SD = 13,64$), odpowiada to poziomowi przeciętnemu zachowań zdrowotnych (5–6 stena). Podobnie niższe wyniki wskaźnika zachowań zdrowotnych stwierdzono w badaniach przeprowadzonych z wykorzystaniem IZZ w 2011 roku przez Kurowską i Ratajczyk [9]. Przebadaly one 100 pacjentów z rozpoznaniem AH hospitalizowanych na Oddziale Chorób Wewnętrznych w Słupcy. Tamtejsza grupa uzyskała ogólny wynik punktowy 79,62 punkty ($SD = 12,20$) i prezentuje przeciętny poziom zachowań zdrowotnych. W przypadku badań własnych należy zauważyć, że jest to największa różnica między badanymi na korzyść badanych w Bielsku-Białej (gdzie IZZ wynosi 87,53 pkt.).

Grupę badanych respondentów z AH porównano z innymi grupami chorych badanych kwestionariuszem IZZ (badania diabetyków i kobiet w ciąży powikłanej oraz mężczyzn po zawale serca i pacjentów dializowanych). Dokonano analizy zachowań zdrowotnych tych grup w zestawieniu do opublikowanych przez Juczyńskiego średnich wyników [6]. Analizując dane, można zauważyć, że wyższe wyniki zachowań zdrowotnych od wyników badań własnych uzyskały tylko osoby chore na cukrzycę oraz kobiety w ciąży powikłanej. Diabetycy osiągnęli najwyższy średni

wynik w IZZ (ogólny wskaźnik $M = 92,44$), następnie kobiety w ciąży powikłanej (ogólny wskaźnik $M = 90,18$). Uczestnicy badań własnych, określając poziom swoich zachowań prozdrowotnych znaleźli się w grupie ze zbliżonymi wartościami IZZ (ogólny wskaźnik $M = 87,53$).

Podjęcie zachowań zdrowotnych determinowane jest przez wiele czynników, takich jak: stan zdrowia, choroba, wiek, płeć, wykształcenie, status materialny, a nawet źródło utrzymania. W badaniach nad zachowaniami zdrowotnymi u osób starszych, prowadzonymi w powiecie sanockim przebadano 88 słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku [10]. Wśród badanych w wieku 60.–81. roku życia 53,4% chorowało na AH, analiza IZZ wykazała średni wskaźnik zachowań zdrowotnych na poziomie przeciętnym, uzyskując wynik ogólny 88,39 punktów. Średnia wieku badanych powiatu sanockiego to 65 lat, a badanych w Bielsku-Białej 66 lat; uzyskane wyniki w obu badaniach są bardzo zbliżone z minimalną przewagą w grupie seniorów (88,39 pkt. vs. 87,53 pkt. w badaniach własnych). Potwierdza to tezę, że właściwe zachowania zdrowotne częściej przejawiają emeryci i renciści niż osoby młode i pracujące [11]. Badania przeprowadzone przez Basińską i Andruszkiewicz pokazały, że istnieje istotny statystycznie związek pomiędzy zachowaniami zdrowotnymi a zażywaniem leków w grupie chorych z AH [12]. Im bardziej pacjenci z AH dbają o prawidłowe zachowania zdrowotne, tym rzadziej zdarza się im nie zażywać zaleconych leków. W wynikach badań własnych u respondentów zaobserwowano wysokie wartości dotyczące przestrzegania zaleceń lekarskich ($M = 4,55$, gdzie maksymalnie można było uzyskać $M = 5,0$) oraz regularnego zgłaszania się na badania lekarskie ($M = 3,97$). Dla pacjentów przestrzeganie zaleceń lekarskich jest związane raczej z zażywaniem leków, a już niekoniecznie z zaleceniami dotyczącymi odpowiedniej diety [13]. Raport Centrum Badania Opinii Społecznej z 2012 roku wskazuje, że najczęściej (50% wskazań) badanych uznaje zdrowe odżywianie, jako sposób poprawy zdrowia, następnie regularne wizyty u lekarza (34% wskazań) oraz unikanie sytuacji nerwowych i stresowych (29% wskazań). Bronkowska i wsp. w prowadzonych badaniach na temat wiedzy żywieniowej u chorych z AH udowodniła, że wiedzę żywieniową pacjentów z AH można uznać za zadowalającą, niestety znajomość zasad żywienia nie przekłada się na prawidłowe zachowania żywieniowe [14, 15].

Wnioski

1. Zachowania zdrowotne u pacjentów z nadciśnieniem tętniczym determinuje wiek pacjenta.
2. Badani pacjenci z nadciśnieniem tętniczym stosują

się do zaleceń lekarskich dotyczących farmakoterapii.

3. Z niefarmakologicznych metod leczenia nadciśnienia tętniczego istotne znaczenie w opinii pacjentów mają zachowania profilaktyczne oraz pozytywne nastawienie psychiczne do leczenia choroby.
4. Istnieje konieczność edukacji pacjentów z nadciśnieniem tętniczym na temat niefarmakologicznych metod leczenia zwłaszcza w sferze prawidłowych nawyków żywieniowych oraz motywowania do ich przestrzegania.

Piśmiennictwo

1. Suligowska K., Gajewska M., Stokwizewski J. Niedostateczna wiedza Polaków na temat kryteriów nadciśnienia tętniczego i jego powikłań — wyniki badania NATPOL 2011. *Nadciśnienie Tętnicze* 2014; 18 (1): 9–18.
2. Januszewicz A., Prejbisz A. Nadciśnienie tętnicze. W: Szczeklik A., Gajewski P. (red.). *Interna Szczeklika Podręcznik chorób wewnętrznych*. Wyd. 6. Medycyna Praktyczna, Kraków 2014: 411–423.
3. Gaciong Z., Symonides B., Góra J., Placha G. Czy znamy patogenezę nadciśnienia tętniczego? *Przewodnik Lekarza* 2008; 6: 10–13.
4. Januszewicz A., Sieradzki J., Więcek A. (red.). *Nadciśnienie tętnicze i diabetologia w pytaniach i odpowiedziach*. Medycyna Praktyczna, Kraków 2009.
5. Wożakowska-Kapłon B., Salwa P., Siebert J. Nowe europejskie wytyczne dotyczące postępowania u chorego z nadciśnieniem tętniczym — czy istotnie zmieniają postępowanie lekarza praktyka? *Folia Cardiologica* 2014; 9 (1): 33–53.
6. Juczyński Z. Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia. Wyd. 2. *Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego*. Warszawa 2009: 110–116.
7. Krzyżanowska E., Zezula-Tudruj A., Baczevska B., Kropornicka B., Łuczyk R., Daniluk J. Zachowania zdrowotne pacjentów z nadciśnieniem tętniczym. *Journal of Health Sciences* 2014; 4 (11): 79–94.
8. Kurowska K., Leis I., Ponczek D., Głowacka M. Poczucie koherencji i zachowania zdrowotne u osób z rozpoznaniem nadciśnieniem tętniczym. W: Janowski K., Grzesiuk K. (red.). *Człowiek chory. Aspekty biopsychospołeczne*. Tom 3. Centrum Psychoedukacji i Pomocy Psychologicznej, Lublin 2009: 62–70.
9. Kurowska K., Ratajczyk M. Wpływ zachowań zdrowotnych na jakość życia osób z rozpoznaniem nadciśnienia tętniczego. *Nadciśnienie Tętnicze* 2012; 16 (6): 345–352.
10. Smoleń E., Gazdowicz L., Żyłka-Reut A. Zachowania zdrowotne osób starszych. *Pielęgniarstwo XXI wieku* 2011; 3 (36): 5–9.
11. Ponczek D., Koziczyńska J., Głowacka M., Kurowska K. Zachowania zdrowotne pacjentów z nadciśnieniem tętniczym krwi. W: Janowski K., Grzesiuk K. (red.). *Człowiek chory. Aspekty biopsychospołeczne*. Tom 3. Centrum Psychoedukacji i Pomocy Psychologicznej, Lublin 2009: 50–61.
12. Basińska M.A., Andruszkiewicz A. Poglądy na farmakoterapię a tendencja do podejmowania zachowań zdrowotnych przez pacjentów z nadciśnieniem tętniczym. *Nadciśnienie Tętnicze* 2013; 17 (4): 332–342.
13. Grabowska H., Grabowski W., Grzegorzczak M., Flis A., Gaworska-Krzemińska A., Narkiewicz K. Wpływ diety na ryzyko rozwoju pierwotnego nadciśnienia tętniczego. Zalecenia dietetyczne stosowane w prewencji nadciśnienia tętniczego. *Probl. Piel.* 2011; 19 (4): 538–5444.
14. Raport Centrum Badania Opinii Społecznej. Polacy o swoim zdrowiu oraz prozdrowotnych zachowaniach i aktywnościach. Raport CBOS — komunikat z badań. Warszawa, sierpień 2012 (oprac. R. Boguszewski). <http://www.cbos.pl>; data pobrania: 31.04.2015.
15. Bronkowska M., Martynowicz H., Żmich K., Szuba A., Biernat J. Wybrane elementy stylu życia oraz wiedza żywieniowa otyłych osób z rozpoznaniem nadciśnieniem tętniczym. *Nadciśnienie Tętnicze* 2009; 13 (4): 266–274.